www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

Kutü'l-Amare Zaferi ve General Sir Percy Lake'in Raporu Hakkında Bir Değerlendirme*

An Evaluation of Kutü'l-Amare Victory and General Sir Percy Lake's Report

Ali Kaşıyüğun*

Abstract: The first world war is of great significance for not only history of the world but also Turkish history. Because, beyond losing control over middle east, this war was the last one having destroyed the Ottoman State. The Ottoman State, fought in various fronts and gained critical victories in many of them. One of the victories mentioned is Amara (*Kut*) which has been significantly emphasized lately. In this study, will be the evaluation of the report titled “circles and phases of the siege and evacuation operation of Amara” which was written by General Sir Percy Lake, Chief of the General Staff for Indian Army who was assigned in substitution for John Nixon, Commander of Iraqi Front in January 1916. The 27 (twenty-seven) page report contains crucial information. It assesses the period from 10th of January 1916 to 30th of April 1916 within three separate phases and provides considerable information regarding why Britain failed in Iraqi front in that period. For instance, in that report are very important details about fighting skills and bravery of Turks, on the other hand, it also states that British army was lack of supplies and munitions and struggled against natural conditions (rain, flood etc.). Besides, Sir Percy Lake sees the concern Halil Kut Pasha shows for exchange of sick and injured soldiers as praiseworthy, also evaluates the commanders separately under the title of “Generals’ Special Services”. At the end of that report are the names of British troops fought in Amara. In that study, it is aimed that the period shall be illuminated through archives, recollections, newspapers of that period and subsidiary sources, along with the report.

Structured Abstract: Shortly after the Austrian Hungarian Empire heir Franz Ferdinand and his wife was killed in June 1914, the Austro-Hungarian Empire declared war on Serbia and World War I, started with the participation of other states. The Ottoman Empire, which declared its neutrality at the beginning of the war, was involved in the war by holding the Russian ports on the ball in late October 1914 and had to fight on many fronts in this war. Although Ottoman Empire defeated on many fronts, it achieved very important victories on some fronts. One of these victories is the Victory of Kut’ül Amare (Amara), of which importance has been emphasized and understood in recent years, achieved on the Iraqi front.

England, which wants to take Aqaba and then move forward to Basra and from there to Baghdad after the Ottoman Empire enters the war, will occupy Kutü'l Amare on 29 September 1915. The next British target will be Baghdad. Because the conquest of Baghdad will be compensated in a sense for the British

* Bu çalışma 20-22 Aralık 2017 tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen “100. Yılında Uluslararası Bağdat ve Kütü’l-Amare Sempozyumu”nda sunulan “Kutü'l-Amare Zaferi ve General Sir Percy Lake'in Raporu Hakkında Bir Değerlendirme” başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

* Dr. Öğretmen-MEB

Dr. Teacher, Ministry of National Education

ORCID 0000-0002-5086-5091

asodo0809@gmail.com

Cite as/ Atıf: Kaşıyüğun, A. (2020). Kutü'l-Amare Zaferi ve General Sir Percy Lake'in raporu hakkında bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 15(3), 1905-1919. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.43308>

Received/Geliş: 02 May/Mayıs 2020

Accepted/Kabul: 20 June/Haziran 2020

Copyright © MDE, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 June/Haziran 2020

CC BY-NC 4.0

defeat in Çanakkale. However, General Townshend, moving towards Selmân-ı Pak on 20 November, will get a big defeat on 22 November. In the Battle of Selmân-ı Pak, the Turks will be victorious and they will go after the British army. On the other hand, hoping that reinforcements would come, The British will take refuge in Kutü'l Amare. British armies will be surrounded by the Turks for about five months after taking refuge in Kutü'l Amare. During this period, many ways to exit will be sought but will not be successful. Finally, on April 29, 1916, the British army would have to surrender.

Regarding the issue, General Sir Percy Lake, who was voluntarily appointed as the commander of the Iraqi armies after his termination in January 1916 due to the illness of General Sir John Nixon, the commander of the Iraqi front of Britain, will prepare a report to be presented to the Ministry of National Defense in 1916 and It will be translated into Turkish. The report entitled that "Phases of the siege and evacuation operation of Amara", covers the events from 10 January 1916 to 30 April 1916. The report evaluates the undertakings carried out for the rescue of Kutü'l Amare in three stages and gives very important information about why Britain failed on the Iraqi front (Kutü'l Amare) in this process.

Stage one: Describes General Fenton Aylmer's attempts to push Hannah's position between 19 and 23 January 1916, Stage two: Describes events from January 24 to March 10, and General Aylmer's ineffective offensive and time spent on reorganization, in the third and final stage, he describes the preparations made from March 11 to April 30, as well as the attacks on the Hannah and Felahiye regions.

Despite its extremely unprepared seizure on the Iraqi Front, its weak military power in the region and its limited possibilities, The Ottoman State stroke a second unforgettable blow to the British history in the Kutü'l Amare after Çanakkale. This victory in Kutü'l Amare is very important in terms of showing what the "sick man" can do under difficult conditions and impossibilities when his homeland is compromised. Because the unconditional surrender of around 13,000 soldiers here caused a galling event for the British. However, this success was not enough to change the course of the war.

Since the information given in the report is written by a British soldier, it should be overlooked that it is written biased in many places. However, it is quite clear that the information provided is accurate compared to other information about the memories and the period, thus contributing to the illumination of the period.

One of the remarkable points in General Lake's report is that he connects the reason for their defeat to the conditions of nature. It is seen and emphasized that in many parts of the report, wind, falling rains, problems in food supply, overflowing rivers (floods) prevent the British progress.

One of the remarkable points is the emphasis on the soldiers to fight heroically. He expresses the heroism of his soldiers with the words: "I am not able to adequately supply and explain". However, it is noteworthy that he described his enemies (Turks) as a "brave enemy". It is also remarkable that he depicts Halil Pasha as a gentleman.

One of the remarkable points is that no information is given about the conditions of surrender in the report. It is written in some sources that money is offered in exchange for their release. However, it is noteworthy that the report neither contain delivery terms, nor money offered, information regarding the negotiations. It is only explained as the reason for surrender, insufficient food supplies, hunger, losses given and the emergence of diseases and fatigue in the soldiers.

Towards the end of his report, General Lake completed his report by thanking the commanders for their services and by giving the names of the units involved in the operation.

Iraqi front in general and Kutü'l Amare in special It is a golden page in our history, which contains emotions such as success, perseverance and determination for future generations. The victories of Çanakkale and Kutü Amare won by the Ottoman Empire in the First World War have taken their place in our history as an example of an important struggle as the struggle of the stance against destruction.

Key words: Ottoman State, Britain, Amara, General Percy Lake, Halil Pasha, General Townshend

Öz: Birinci Dünya Savaşı dünya tarihi açısından olduğu kadar Türk tarihi açısından da büyük bir önem arz etmektedir. Zira bu savaş Osmanlı Devleti için Ortadoğu'nun tamamen elden çıkmasının ötesinde devletin tarih sahnesinden de çekilmesine neden olan son savaşıdır. Osmanlı Devleti, bu savaşta birçok cephede

savaşmış ve bazı cephelerde çok önemli zaferlere imza atmıştır. Bu zaferlerden birisi de son birkaç yıldır önemle üzerinde durulan ve yeni yeni önemi anlaşılan Kut'ül Amare (Amara) zaferidir. Bu çalışmada İngiltere'nin Irak Cephesi komutanı John Nixon'un yerine 1916 Ocak ayında atanan Hindistan Ordusu Genel Kurmay Başkanı General Sir Percy Lake'in Kut'ül Amare ile ilgili yazmış olduğu **“Kûtü'l-amâre muhasarası ve harekât-ı tahliyesinin edvâr ve safahâtı”** başlıklı raporu değerlendirilecektir. 27 (Yirmi yedi) sayfadan oluşan rapor çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Rapor 10 Ocak 1916 tarihinden 30 Nisan 1916 tarihine kadar geçen süreyi üç ayrı safhada değerlendirmekte ve bu süreçte İngiltere'nin Irak cephesinde neden başarısız olduğuna dair çok önemli bilgiler vermektedir. Örneğin raporda Türklerin savaşçı özelliklerine ve kahramanlıklarına dair önemli bilgiler verilirken İngilizlerin erzak ve levazım açısından eksikliklerine değinilmekte ve İngilizlerin doğa şartlarına (yağmur, su taşkınları vb.) karşı da verdiği mücadele anlatılmaktadır. Bununla beraber Halil (Kut) Paşa'nın hasta ve yaralı askerlerin değişimi için gösterdiği yakınlığı takdire şayan olarak değerlendiren Sir Percy Lake, “Generallerin hıdmet-i mümtazesı” başlığı altında kumandanlarını ayrı ayrı değerlendirmektedir. Raporun sonunda Kut'ül Amare'de savaşan İngiliz birliklerinin isimleri yer almaktadır. Çalışmada rapor ile birlikte arşiv belgeleri, hatıralar, dönemin gazeteleri ve ikincil kaynaklar kullanılarak dönemin aydınlatılması noktasında katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İngiltere, Kut'ül Amare, General Percy Lake, Halil Paşa, General Townshend

Giriş

Avusturya Macaristan İmparatorluğu veliahdı Franz Ferdinand ve eşinin 1914 Haziranında öldürülmesinden kısa bir süre sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Sırbistan'a savaş ilan etmiş ve diğer devletlerin de katılımıyla I.Dünya Savaşı başlamıştı. Savaşın başlarında tarafsızlığını ilan eden Osmanlı Devleti, 1914 Ekim ayı sonlarında Rus limanlarını topa tutarak savaşa dahil olmuş ve bu savaşta birçok cephede savaşmak durumunda kalmıştır. Birçok cephede yenilgiyle ayrılrsa da bazı cephelerde çok önemli zaferlere imza atmıştır. Bu zaferlerden birisi de Irak cephesinde elde ettiği ve son birkaç yıldır önemle üzerinde durulan ve yeni yeni önemi anlaşılan Kut'ül Amare¹ (Amara) zaferidir.

“Kûtü'l-Amâre Muhasarası ve Harekât-ı Tahliyesinin Edvâr ve Safahâtı” başlığını taşıyan rapor İngiltere'nin Irak cephesi kumandanı Korgeneral Sir Percy Lake tarafından yazılmıştır. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesine memur Erkân-ı Harbiye-i Bahriye'den Hüsameddin tarafından tercüme edilen rapor Matbaa-i Amire'de, 1332 (1916) yılında İstanbul'da basılmış olup 27 sayfadan ibarettir. Rapor Times gazetesinde de neşr olunmuştur. Rapor İstanbul

¹ Konu ile ilgili yapılan çalışmalardan bazıları şöyle sıralanabilir. Charles V.F, Townshend, *Mezopotamya Seferim*, (Çev. Gürol Koca), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012; C.V.F, Townshend, *Bir İngiliz Generalin Kaleminden Kut'ül Amare Zaferi Irak Seferi ve Esaret*, (Çev. Recep Ahışalı) Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007; *Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare, Halil Paşa'nın Hatıratı*, (Dr.Necdet Özgelen'in Katkılarıyla), (Ed.Eyyüp Bostancı), Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2016; *Arşiv Belgelerine Göre Kut'ül Amare Zaferi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 143, İstanbul 2016; Mehmet Emin Dinç, *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1998; Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011; Kadir Ekim, *Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi Kut'ül Amare Muharebesi (29 Nisan 1916 - 16 Şubat 1917)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2015; Betül Ulutin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kut'ül Amare Muharebeleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016; Mahir Küçükvatan, “İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kut'ül Amare Zaferi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.13, S.26, Bahar 2013, ss.55-85; Nikolas Gardner, Kut'ül Amare; Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916), (Ter:Mehtap Gün), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2016; Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Sempozyumu (20-21 Kasım 2014)*, Harp Akademileri Komutanlığı ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2015, ss.381-434; Mücahit Özçelik, “Kut'ül Amare Zaferinin Türk Basınına Yansımaları”, *Turkish Studies Dergisi*, C.10, S.9, (Prof. Dr. Şefik Yaşar Armağanı), Ankara 2015, ss.367-388

Büyükşehir Belediyesi'nin Atatürk Kitaplığında Bel_Osm_O.00299 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.

İngilizler, "Mezopotamya Seferi" adı verdikleri Irak Cephesi'nde, Osmanlı'ya karşı birçok muharebelerde üstünlük elde etmiş olmalarına rağmen, en son yapmış oldukları Selman-ı pak taarruzuyla birlikte zor duruma düşmüş ve Kûtü'l-Amare kuşatmasıyla birlikte tarihlerinin en büyük yenilgilerinden birini yaşamışlardır.

1- Sir Percy Lake kimdir?

Tam adı Percy Henry Noel Lake (www.geni.com, 2017) olan İngiliz general, babasının görevli olduğu Fulwood Kışlası, Preston, Lancashire'da (İngiltere) 29 Haziran 1855'te doğmuştur. Albay olan babasının adı Percy Godfrey Botfield, annesinin adı Margaret Phillips'tir. Preston Gramer Okulu ve Uppingham Okulu'nda eğitim görmüştür. 1873 yılında orduya teğmen olarak katılan Lake, I.Dünya Savaşı yıllarına kadar çeşitli yerlerde görevler almıştır. 1878'de İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nda ve 1885'de Sudan'da savaşmıştır (translate.google.com.tr, 2017). 1887 yılında Genel Kurmay Koleji'nden mezun olduktan sonra Savaş Ofisi İstihbarat Departmanı'nda görev alan Lake, 1914'te savaş patlak vermeden önce, Hindistan ve Kanada'da hizmet etmiştir. Kanada Genelkurmay Başkanlığı (1904-1908) görevinin ardından Kanada hükümetinin (1908-1910) baş ordu danışmanı olarak görev yapmıştır. 1911'de, 7. Hint Bölüğü'ne komuta etmek üzere atanmış ve Hindistan'da Genelkurmay Başkanlığı (1912-1915) görevini yapmıştır (www.geni.com, 2017). General Sir John Nixon'ın hastalığı sebebiyle (Türkmen, 2015:413; Saygı, 2011:61)² Ocak 1916'da görevinden ayrılmasından sonra Irak orduları komutanlığına gönüllü olarak atanmıştır (Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:85). Kut'ül Amare'deki başarısızlıktan sonra, bölgedeki sorunların araştırılması için kurulan Mezopotamya Sorgulama Komisyonu önünde tanıklık yapmak için Londra'ya geri çağırılmıştır. General Sir Frederick Stanley Maude'a görevini teslim eden Lake, başka aktif görev almamış ve I.Dünya Savaşı'nın ardından Kasım 1919'da resmen emekli olmuştur (www.geni.com, 2017; Atabey, 2017:67). 17 Kasım 1940'ta Kanada, Victoria'da (tr.gezi.com, 2017) vefat etmiştir.

2- "Kûtü'l-amâre muhasarası ve harekât-ı tahliyesinin edvâr ve safahâtı" adlı raporun değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti, I.Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Avrupa harb-i hazırında tamamen muhafaza-i bitarafıyeye karar verdiğini alenen ilan etmiş (BOA, DH.ŞFR, D:44, G:29), 2 Kasım 1914'te de resmen I.Dünya Savaşı'na girmiştir (BOA, İ.MMS, D:191, G:2). Akabinde İngiltere'ye 5 Kasım 1914'te savaş ilan etmesi (BOA, HR.HMŞ.İŞO, D:68, G:38) üzerine İngilizler, Fav adasından (Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:31) 6.Hint Sefer Kuvveti "D" ile karaya çıkmış 22 Kasım'da Basra (Üzen, 2008:82), 9 Aralık'ta Kurna'yı işgal etmişlerdir (BOA, DH.ŞFR, D:454, G:151; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:41). İngilizlerin hızlı ilerleyişi karşısında Harbiye Nazırı Enver Paşa, duruma müdahale ederek Irak cephesindeki kuvvetlerin başına Süleyman Askeri Bey'i getirmiştir. Süleyman Askeri Bey ile Enver Paşa, Bingazi'de yerel aşiretleri komuta ederek İtalyanlara karşı mücadele etmişlerdi. Enver Paşa, Süleyman Askeri Bey komutasındaki yerel aşiretlerle Basra'daki İngiliz ilerlemesinin durdurulabileceğini düşünmekteydi (Ekim, 2015:17; Küçükvatan, 2013:57). 14 Nisan 1915'te Süleyman Askeri Bey'in bütün gayretlerine rağmen Şuayyibe yenilgisi, Basra vilayetinin Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasına sebep olduğu gibi (Atabey, 2017:68) Süleyman Askeri Bey'in intiharına da ne olmuştur (Özçelik, 2015:372). Sağlık sorunları nedeniyle General Barret'in 1915 Nisanında görevinden ayrılması üzerine Irak'taki İngiliz ordularının komutanı olan General John Nixon tarafından 6.Hint Sefer Kuvveti'nin başına Tümgeneral C.V.F.Townshend getirilmiştir (Küçükvatan, 2013:57; Türkmen, 2015:399). Townshend'in görevi devralmasından sonra

² Bir başka kaynakta da görev değişikliğinin nedeni olarak savunmada yaşanan başarısızlığın faturasının Nixon'a kesildiği ifade edilmektedir. Bak. (Saka, 2016:693).

ilerleyişine devam eden İngilizler, 3 Haziran 1915'te Amara'yı, 24 Temmuzda ise Nasriye'yi işgal ettikten sonra 29 Eylül 1915'te Kutü'l Amare'yi işgal etmişlerdir. Bundan sonraki İngiliz hedefi ise Bağdat olmuştur. Zira Bağdat'ın ele geçirilmesi İngilizler açısından Çanakkale'de alınan yenilginin bir anlamda telafisi olacaktır. 20 Kasım'da Selman-ı Pak'a doğru ilerleyen Townshend, 22 Kasımda büyük bir yenilgi almıştır (Üzen, 2008:82-83).³ İngiliz kuvvetlerinin Irak komutanı Nixon, geri çekilen ordunun nereye sığınacağı hakkında planlar yaparken Hindistan'daki İngiliz karargâhı ise Türklerin de yıprandıklarını bu nedenle takibe girişemeyeceklerini düşünmektedir (Saka, 2016:692; Küçükvatan, 2013:63). İngilizler yenilginin ardından Selman-ı Pak'tan Kutü'l Amare'ye çekilme kararı almış ve takviye kuvvetlerin geleceğini umarak Kutü'l Amare'ye sığınmıştır (Üzen, 2008:82-85). Zaten Townshend, Türk ordusunun ilerleyişinin önünü kesmek ve Sir John Nixon'a İngiliz takviye güçlerinin El-Amare'de bir araya gelmesi için zaman kazanmalarını sağlamak amacıyla Kut'a çekildiğini açıkça ifade etmektedir (Townshend, 2012:371-372). Ayrıca Kutü'l Amare, üç tarafının Dicle Nehri ile çevrili olması nedeniyle savunma için avantajlı bir konuma sahiptir (Townshend, 2012:296; Türkmen, 2015:409).

İngilizler Kutü'l Amare'ye sığındıktan sonra hemen savunma hazırlıklarına başlamışlardır. O sıralarda İngiliz ve Hintli askerler için 60 günlük erzak, 21 günlük yakıt (nehirin karşısındaki meyankökü fabrikasında 33 günlük), 30 günlük hububat, 17 günlük yem, 4 günlük peksimet, 57 günlük odun ve 40 günlük un ile birlikte kasabada 5.000–6.000 nüfuslu ahaliyi üç ay kadar besleyecek yeterli erzak bulunmaktaydı. Ayrıca askeri valinin bütün hububatı satın almaya yetkisi vardı (Townshend, 2012:383; Üzen, 2008:86). Tabii ki Türk tarafında da bir takım hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Albay Halil Bey, kolordusu (18.Kolordu) ile birlikte o zaman Irak'a gelerek Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey ile kuvvetlerini birleştirmiştir. Durumun ciddiyetini gören başkomutanlık ise 22 Ekim 1915'te 13 ve 18.kolordulardan 6.Orduyu kurarak başına Alman General Goltz Paşa'yı getirmiştir (Dinç, 1998:44-45; Atabey, 2017:68). Bir süre sonra Nurettin Bey ve Halil Bey arasında komuta ve yetki uyuşmazlığı çıkınca Irak'taki ordunun başına Halil Bey getirilmiştir (Dinç, 1998:54).⁴ Zaten 1916 Nisan ayına gelindiğinde 6.Ordunun başında bulunan Goltz Paşa, 8 Nisan 1916 tarihinde tifüsten hayatını kaybedince Halil Paşa, 14 Nisan 1332 tarihli irade-i seniyye ile 6.Ordu Komutanı ve Bağdat Valisi olarak atanmıştır (Dinç, 1998:64; BOA, İ.DUİT, D:150, G:44; BOA, BEO, D:4410, G:330742). Bunun üzerine Bundan sonraki süreçte Kutü'l Amare şiddetli bir şekilde kuşatılmış ve teslim alınana kadar kuşatma sürdürülmüştür.

Bu sıralarda Irak orduları komutanı olan Sir Percy Lake, Kut kuşatması ile ilgili önemli bir rapor hazırlamıştır. Sir Percy Lake'in yazmış olduğu rapor Harbiye Nezareti'ne gönderilmek üzere yazılmış olup 10 Kanun-u sani (Ocak) tarihinden 30 Nisan 1916 tarihine kadar Irak'ta cereyan eden harp olaylarını ihtiva etmektedir (Lake, 1332:3).

Raporun giriş kısmında Lake, kumandası altında bulunan Hind kuvva-yı askeriyesinin 19 Kanun-i sani 916 tarihinden 30 Nisan 916 tarihine kadar icra ettiği askeri harekatı içeren raporunu

³ Selman-ı Farisi'nin türbesi Selman-ı Pak'ta bulunmaktaydı ve bölgeye adını vermişti. Selman-ı Farisi türbesinin bulunduğu bu bölgede yaşanacak çatışmalar Hintli Müslüman askerlerin savaşa isteklerini kırabilir ya da İngilizlere olan bağlılıklarını yitirmelerine neden olabilirdi. Bak. (Küçükvatan, 2013:60). Bu nedenle Townshend, Müslümanların duygularını rencide etmemek için telgraf mesajlarında Selman-ı Pak yerine Helenistik dönemdeki adı olan "Ctesiphon" isminin kullanılmasının daha iyi olduğu gerekçesiyle kullanılmasını istemiştir. (Townshend, 2012:204).

⁴ Nurettin Bey'in rahatsızlık duymasının nedenlerinden birisi Müslümanlardan oluşturulan yeni ordunun başına Hristiyan bir komutanın getirilmiş olmasıdır. Nurettin Bey ile Halil Bey arasındaki bir diğer problem ise Goltz Paşa'nın komutayı Halil Bey'in almasını istemesidir. Halil Bey ise savaş sırasında komuta değişikliğinin kötü sonuçlar doğurabileceğini düşünmekteydi. Goltz Paşa'ya verdiği cevapta komuta değişikliği yerine Nurettin Bey'in emrinde görev yapmaktan rahatsız olmayacağını, Nurettin Bey kabul etmez ise komutayı devralacağını bildirmiştir. Halil Bey, durumu Nurettin Bey'e anlatınca Nurettin Bey, komutayı Halil Bey'e devrederek Irak'tan ayrılmıştır. Bilgi için bak. (Küçükvatan, 2013:62-66; Türkmen, 2015:413). Irak'tan ayrılan Nurettin Bey 9.Kolordu kumandanı olarak Kafkas cephesine gitmiştir. (BOA, DH.ŞFR, G:505, D:60)

göndermekle şeref duyduğunu belirttikten sonra Kutü'l Amare'nin kurtarılması için icra edilen teşebbüsün üç aşamalı olduğunu belirtmektedir.

Birinci aşama: 19 – 23 Ocak 1916 tarihleri arasında General Aylmer'in Hannah mevkiini zorlamak için neticesiz teşebbüslerini tasvir etmektedir.

İkinci aşama: 24 Ocaktan 10 Marta kadar olup General Aylmer'in düşmanın sağ cenahını Diyala civarında çevirmek için icra edilen neticesiz hücumu ve yeniden teşkilat için sarf edilen zamanı anlatmaktadır.

Üçüncü aşama: 11 Marttan 30 Nisana kadar olup küçük bir hazırlık devresinden sonra Hannah ve Felahiye mıntıklarına icra edilen hücumu ve zabtını ihtiva etmektedir. Üçüncü aşamada harekâta emir ve kumanda, General Gorringe'e tevdi edilmiştir (Lake, 1332:3-4).

Raporun dördüncü sayfasında Lake, General Townshend'in erzakının sınırlı olduğunu belirten raporlar aldığını, mühimmat sıkıntısı ve bazı askeri efrada karşı gösterdiği endişe ve heyecanı ve Türklerin asker toplamalarına engel olmak istediğini belirtmektedir (Lake, 1332:4). Aslında Osmanlı ordusu 7 Aralıkta Kut'u kuşatmayı tamamlamış ve Albay Nurettin Bey (Sakallı), Townshend'a bir mektup göndererek 6.Hint Tümeninin teslim olmasını, Kut'ta bulunmalarının sivil halkı tehlikeye attığını, bunun “medeni savaş” kurallarına uymadığını belirtmiş ancak ertesi gün Townshend, Avrupa'da bir köy ya da kent kuşatması olmadan bir savaşın nihayete ermediğini, Almanların da köy ve kentleri işgal ettiğini belirterek yapılan teklifi red etmiştir (Gardner, 2016:112-113; Dinç, 1998:50-51; Küçükvatan, 2013:64; Türkmen, 2015:411; Saka, 2016:692). Teklifin red edilmesinin nedenlerinden birisi de destek kuvvetlerin geleceği ve bir ay içinde kuşatmanın sona ereceği fikrinin ağır basmasıdır (Gardner, 2016:127). Çünkü İngilizler 12. Hint Tümeni Komutanı Fenton Aylmer'in Ocak ortasında kendilerini kurtaracağını ümit etmektedirler (Üzen, 2008:87). Ne var ki beklenen yardım bir türlü gelmeyecektir.

Raporun 5.sayfasında “84 Günlük Erzak ve levazım” başlığı altında General Townshend'in 25 Kanun-u sani (Ocak) 1916 tarihinde 84 günlük erzaklarının kaldığını belirten raporun alındığını belirtmektedir. Erzak yetersizliği ile birlikte yardıma gelecek kuvvetlerin ve askeri mühimmatın cepheye sevki ile maruz kalınan durumun –ki bu sıralarda Kut kuşatma altında olduğundan – askerler üzerinde çok olumsuz etkiler bıraktığından söz edilmektedir (Lake, 1332:5; Townshend, 2012:466-467). Osmanlı kuvvetleri, Townshend'in kurtarılmasını engellemekte kesin kararlı olduklarını gösterince İngilizler kaçmak yerine kuşatmayı uzatmanın daha yararlı olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Bu nedenle Townshend, 21 Ocak'ta Kut'taki yiyecek envanterinin çıkarılmasını, ev ev yiyecek araması yapılmasını emredecektir. Böylelikle ordunun kalan istihkakına ek olarak 22 günlük yiyecek olduğu ortaya çıkmıştır. Asker ve sivillere yetecek 30 günlük buğday ve un yapılabilecek yüzlerce ton arpanın yanı sıra 3.000 at ve katır bulunmaktadır (Gardner, 2016:161). Daha sonraki süreçte at etinin yenmesi özellikle Hintli askerler arasında ciddi problemler yaşanmasına sebep olmuştur. Çünkü askerlerin bir kısmı at etinin yenmesine bir şey demezken önemli bir kısmı (neredeyse yarısı) ölme tehlikesine rağmen at eti yemeyi red etmiştir (Gardner, 2016:216).

Gurkalar haricinde Hintlilerin at eti yememesinin sebebi dinî inançlarının bir sonucu idi. Zira Hintliler için at eti kolay katlanabilir bir şey değildi. Bu dinî inançlardan kaynaklandığı gibi kendi toplum kuralları da buna engeldi ve toplum dışı ilan edilmekten korkuyorlardı. Çünkü at eti yiyen biriyle kimse evlenmeyecekti. Hiçbir aile eve döndüğünde böyle bir oğlunu hoş karşılamayacaktı. Hiç kimse evlenmek için kızını vermeyeceği gibi kimse kızlarıyla evlenemeyecekti. Townshend, Hintlilere doğrudan at eti yemelerini emretmek yerine daha ılımlı bir yola başvurarak Şubat başında Hindistan'daki İngiliz yetkililerden kuşatma sırasında at eti yemenin caiz olduğuna dair Hintli dinî liderlerden beyannameler alınmasını istemiştir. Çünkü gelecek olumlu telgrafların Hintliler üzerinde büyük etkisi olacağını düşünmektedir. Şubat ortasında Townshend'in Hindistan'dan istediği izinler gelecektir. Hindistan Genelkurmay Başkanlığı'ndan

alınan telgrafa göre, Delhi'deki Cuma Mescidi İmamı, Hintli Müslümanların, Başkan Bandit de gayrimüslim Hintlilerin zorunlu hallerde at eti yemesi konusunda bir sakınca olmadığını bildirmekteydi. Ayrıca Sihlerin at eti yemesini sağlamak için Başkan Granthis'ten benzer izin alınacağı sözü verilirken Hindistan'dan gelen başka bir telgrafta da kurban edilen ve yenilen atların zikredildiği Hindu kutsal kitapların bir listesi yer almaktaydı. Fakat bu telgraflar da istenilen etkiyi yapamamıştır. Bir başka neden ise Hintlilerin alınan izinlerin gerçek olmadığına inanmalarıydı (Townshend, 2012:485-493 ve 581; Üzen, 2008:92-93).

Aslında Townshend ve ordusunun yiyecek konusunda ciddi sıkıntıları bulunmasına rağmen İngiliz basını uzun bir süre yetecek erzaklarının olduğuna dair haberler yayınlamaktadırlar. Örneğin Times Gazetesinin 26 Şubat 1916 tarihli nüshasında Townshend'in bir rapor gönderdiği ifade edilerek uzun müddet kendilerine yetecek erzakın bulunduğu ve askerlerin morallerin gayet iyi olduğu yazılmaktadır (BOA, HR.MTV, D:768, G:7; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:103). Zaten Townshend hatıralarında 8 Şubat itibarıyla yiyecek stokunu şöyle açıklamaktadır; İngiliz askerlerinin 30 günlük tayın, Hint askerlerinin 29 günlük tayın, hububatın 8 günlük tayın, yem 7 günlük tayın, konserve et 8 günlük tayın, kasaplık hayvan 17 günlük tayın ve çay 15 günlük tayın şeklinde açıklamaktadır (Townshend, 2012:429).

Raporun beşinci sayfasında muharebelerin birinci aşaması yani 19 – 23 Ocak 1916 tarihleri arası General Aylmer'in Hannah mevkiini zorlamak için neticesiz teşebbüsleri anlatılmakta ve burada olumsuz hava koşullarına vurgu yapılmaktadır. Bu durum *"bu zaman zarfında vezan eden rüzgâr, fevkalade gayr-ı müsaid bir vaziyette idi. Müthiş yağmurlar, nehri doldurarak yataklarından taşırılmış ve nehrin iki sahilini geçilmez bir bataklık haline kalb etmişti. Vadi nehri üzerine kurduğumuz köprü, müteaddid defalar suların tesiriyle tahrib edildi"* sözleriyle ifade edilmektedir. Devamında ise Türklerin üstün kuvvetlerle icra ettikleri karşı hücum ve taarruzları neticesinde İngiliz ordularının geri çekilmeye mecbur kaldığı ifade edilerek maktulleri ve yaralıları nakletmek için altı saatlik bir ateşkesin yapıldığı belirtilmektedir (Lake, 1332:5-7). General Lake, olumsuz hava koşullarını İngiltere'ye gönderdiği raporlarda da belirtmiş ve bu raporlar dönemin basınında da yer bulmuştur. Temps Gazetesi'nin 23 Ocak 1916 tarihli nüshasında İngilizlerin Irak'ta başarısız olmaları sürekli yağın yağmurlara atfedilmektedir (BOA, HR.MTV, D:768, G:2; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:87; Küçükvatan, 2013:68).

Raporun 8-12.sayfaları General Aylmer'in 24 Ocaktan 10 Marta kadar Türkleri geri çekilmeye mecbur bırakmak için gösterdiği çabalar anlatılmaktadır. General Aylmer, Kut'un kurtarılması amacıyla destek kuvvetlerini beklemeksizin harekete geçecek ancak Hannah'ta büyük bir yenilgi alacaktır. 7 Martta komutanlarıyla toplanarak düşmanı (Türkleri) gafil avlamayı amaçlayan bir baskın yapılmasına karar verilecektir. Ne var ki bu planda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buradaki başarısızlığın nedeni olarak bir taraftan yağmura, çamurlu araziye vurgu yapılırken diğer taraftan da takviye birliklerinin zamanında gelmemesi olarak belirtilmektedir. Daha sonra üçüncü aşama anlatılmakta olup General Aylmer'in görevini 12 Martta General Gorringe'e devrettiği belirtilmektedir (Lake, 1332:12-16).⁵ Tabii ki bu değişiklik bazı protestolara neden olmuştur. Çünkü Gorringe'in başarılı olamayacağına dair şüpheler vardır (Gardner, 2016:202). Bu arada görev değişikliği yaşanmadan bir gün evvel 10 Martta Halil Paşa, Kut'un teslimini isteyen bir mektup göndermiş ancak red cevabı almıştır. Halil Paşa tarafından General Townshend'a yazılan mektupta İngilizler için kurtuluş ümidinin görülmediği, firar ederek gelenlerin erzak sıkıntısı çekildiğini ve kısmen hastalıkların baş gösterdiğinin belirtildiği, bu nedenle ister savaşarak isterse barış yaparak teslim olmakta serbest olduğu ve teslimiyetin kabul edilmesi gerektiği açıkça ifade edilmektedir.⁶ Fakat Townshend teslim olmayı red etmiştir.

⁵ Lake, göreve geldikten kısa bir süre sonra 24 Ocakta General Aylmer'i ziyaret için Basra'dan yola çıkmış ve Aylmer'in yükünü hafifletmek amacıyla Tümgeneral George Gorringe'ı 28 Ocakta Dicle kolordusunun yeni kurmay başkanı olarak atamıştır. Bilgi için bak.(Gardner, 2016:167).

⁶ Mektupta şöyle denilmektedir.

Raporda 11 Marttan 30 Nisana kadarki süreçte Kutü'l amare'nin kurtarılması için yapılan planlar ve hazırlıklar anlatılmakta olup Şeyh Saad, Hannah, Essin, Sanaiyat, Beyt-i İsa ve benzeri alanlardan yapılacak taarruzlar ile Kut'un kurtarılması hedeflenmektedir. Bu süreçte taraflar kısmi başarılar elde etse de İngilizlerin çok büyük kahramanlıklar gösterdiği, Türklere çok büyük zaiyat verildiği vurgulanmaya çalışıldığı dikkati çekmektedir. Ancak yine de geri çekilmek durumunda kaldıklarını itiraf etmekten çekinmemektedirler. Raporda bu durum *"düşman 4000-5000 kadar tahmin edilen zaiyata düşer edildikten sonra fecrle beraber ricate icbar olundu"* sözleriyle ifade edilmektedir. Nitekim 6 Nisanda tekrar bir hücum yapılması kararlaştırılmıştır. Sanaiyat bölgesinin kontrol altına alınması Kut'un kurtarılması için elzem olduğundan buraya saldırmaya karar verilmiş, ne var ki bu taarruz planı da yenilgiyle sonuçlanmıştır (Lake, 1332:17-18). Sanaiyat saldırısı başarısız olunca General Lake, Townshend'a destek kuvvetlerinin 15 Nisan'da Kut'a varmalarının mümkün olamayacağını ve direnişi uzatması için elinden geleni yapmasını istemiştir. Bunun üzerine Townshend, ordusunun günlük un hissesini 140 grama kadar düşürmüştür. Bu yetersiz istihkak onları 21 Nisana kadar ayakta kalmalarını sağlayacaktır (Townshend, 2012:566; Gardner, 2016:215). En son 21-22 Nisan tarihlerinde Sanaiyat ve Beyt-i İsa üzerine hücumlar yapılmış fakat bu hücumlar da hezimetle sonuçlanmıştır. Yapılan tüm girişimlere rağmen doğa şartlarının İngilizlerin aleyhine işlediğine dikkat çekilerek su baskınlarına, rüzgâra, bataklık alanlara vurgu yapıldığına dikkat çekildiği görülmektedir. Örneğin Nisanın 20'sinde yeniden bir hücum tertip edildiği ancak doğa şartlarının buna engel olduğu belirtilerek *"on dokuzuncu günü bade'z-zeval rüzgar şimale dirisa etmekle beraber bataklığın sularını efrad-ı askeriyyenin bulunduğu siperler ve siperlerin önündeki saha-ı araziye sürmeye başladı. Binaenaleyh sebeb-i maruzdan dolayı hücumun tehir edilmesi mecburiyeti hâsıl oldu"* sözleriyle açıkça ifade edilmektedir (Lake, 1332:18-20). Bir başka yerde de Nisanın yirmi birinde yapılan hücumun Türk takviye kuvvetlerinin yetişmesi ve şiddetli bir karşı taarruz neticesinde geri çekilmek durumunda kaldığı ifade edilirken *"Çamurlu araziye geçmek hususunda düşer oldukları müşkilata ilaveten tüfenklerin pek çoğu da çamurlar ile dolmuş ve tıkanmış olduğundan efradımızın kısm-ı kesiri tüfenkleri kullanmaya muvaffak olamadı ve bu suretle düşman ateşlerine cevap vermek ve mukabele etmek kudretine malik olamadıkları cihetle kable'z-zeval 8.40 da efradımız kendi siperlerine ricat etmek mecburiyetinde kaldı"* sözleriyle yine doğa şartlarına vurgu yapılmaktadır (Lake, 1332:20). Raporun birçok yerinde buna vurgu yapılmıştır. Bunun yanı sıra Türklerin kahramanca çarpışmaları ve mukavemet göstermeleri görmezden gelinmiştir.

"Son Ümit" başlığı altında Kutü'l-Amare'nin kurtarılması için tek bir çarenin kaldığı belirtilerek –ki bunun zayıf bir ümit olduğu belirtilmekle beraber – gerekli gıda ve mühimmatın General Townshend'a ulaştırılması için gereken azami gayretin gösterileceği belirtilmektedir. Bunun için 24 Nisan 1916'da Yüzbaşı Firman komutasında Yüzbaşı Cowley ve bazı efrad ile teçhiz edilen "Julnar" gemisi 270 ton erzak ile Felahiye'den yola çıkarılmıştır. Amaç geminin süratinden istifade ederek düşman ablukasını yarmak ve gerekli malzemeyi General Townshend'a ulaştırmaktır. Hatta gemiden dikkatleri başka tarafa çekmek için topraklara ateş edilmiş ve geminin hareketi gizlenmeye çalışılmıştır. Ne var ki zayıf bir ümit olarak değerlendirilen girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 25 Nisanda General Townshend, geminin gelmediğini belirten raporu göndermiştir. Çünkü gemi Makasis'te beş yaralı ile beraber Türklerin eline geçmiştir (Lake,

"Paşa Hazretleri

Sizi kurtarmak üzere gelen İngiliz kuvvetleriyle Felahiye mevziinde vermiş olduğum muhârebeye muâvenetinize gelen kuvvet beş bin kişi telefât vererek ric'at eylemiş idi. Bu mağlûbiyyet üzerine bir buçuk aydan beri ihzârâtta bulunan Jeneral Aylmer kendisini en kuvvetli zann eylediği dünki gün 5, 6, 8 ve 12'nci Piyâde ve bir sîvârî livâsıyla Dicle'nin sağ sâhilinden taarruz ettiğini gördünüz. Bu taarruzda da dört binden fazla telefât vererek bugün ric'at ediyor ve ben de kâfi kuvvetle kendisini ta'kîb eyliyorum. Siz bütün vazâif-i askeriyyenizi kahramanca ifâ ediniz. Bugünden i'tibâren sizin için ümîd-i halâs görmüyorum. Askerlerinizden firâr edib gelenlerden öğrendiğime nazaran erzâksızsınız ve kısmen de hastalık başgöstermiş. Ale-d-devâm tezâyüd eyleyen kuvvetimin karşısında harben veya sulhen teslim olmakda muhtârsınız. İhtirâmât-ı fâikamın kabûlünü ricâ' ederim." (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:110-111; Townshend, 2012:521).

1332:21-22; Townshend, 2012:592). Ali İhsan Paşa ise geminin birinci kaptanının öldüğünü, dört yaralı ile birlikte ikinci kaptan ve on iki askerin esir alındığını belirtmektedir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:138-139). Ayrıca bu erzak oldukça önemlidir. Çünkü 5.000 askeri iki ay süre ile beslemeye yetecek kadardır (Türkmen, 2015:419) ve burada ele geçirilen yiyecekler 13. ve 18. kolordulara dağıtılmıştır (Saygı, 2011:83).

Geminin gelişi 13.Kolordu kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa tarafından haber alınmıştır. Ancak gemi erzak için mi yoksa generalleri kaçırmak için mi hareket etmiştir bu henüz bilinmemektedir. Ali İhsan Paşa, gerekli tertibatı almış ve Makasis'te gemiyi teslim almıştır. Daha sonra Halil Paşa'ya bir telgraf çekerek gemiye ne ad verileceğini sormuş (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:136), daha sonra da gemiye "**Kendi Gelen**" adı verilmiştir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:150-152).

Julnar gemisinin ele geçirilmesi General Sir Percy Lake'in yenilgiyi kabullenmesine neden olmuştur. General Lake, 26 Nisan sabaha karşı 03:30'da Townshend'a Halil Paşa ile görüşmelere başlaması emrini vermiştir (Gardner, 2016:227-228). General Lake, Townshend'a gönderdiği telgrafta "*Sizi kurtaramıyoruz, yapabileceğin en iyi şartlarla Türklerle antlaşma yapmaya çalış*" diyecektir (Saygı, 2011:89). Zaten 22 Nisanda yapılan Felahiye muharebesinden sonra General Townshend, General Lake'e başvurarak Halil Paşa ile müzakerelere girişmek için izin istemiştir. General Lake, General Gorringe'den yeni bir taarruz yapmasını isteyince General Gorringe, yeni bir taarruzun mümkün olmadığını, askerin yorgun ve moralsiz olduğunu ve çok fazla kayıp verildiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Lake, durumu Hindistan ve Londra'ya bildirerek yeni bir taarruzun yapılamayacağını, girişilecek bir taarruzun başarısızlıkla sonuçlanması durumunda aşağı Irak'ında tehlikeye düşebileceğini belirtmiş, ardından da Townshend'a Halil Paşa ile görüşmelere başlaması için izin vermiştir (Saygı, 2011:88; Dinç, 1998:66-67). Zaten ünlü İngiliz casusu T.E.Lawrence'in ifadesiyle Kut için artık yapılacak bir şey kalmamıştır (Saygı, 2011:84).

Julnar gemisi ile yapılan bu başarısız girişimle beraber uçaklarla⁷ 16 Nisandan 29 Nisana kadar yaklaşık 8 ton kadar gıda takviyesi yapılmaya çalışılmıştır. Ancak bu gıdanın da bir kısmı Türklerin tarafına düşmüştür. Zaten raporda bu durumdan "**her ne kadar bu levazımın Kutü'l-amare'nin uğrayacağı akıbet-i müellimeyi tebdil edemeyeceği aşikâr olmakla beraber**" denilerek açıkça bahsedilmektedir. Kaldı ki bu yardımlar sırasında İngiliz uçaklarından biri Türkler tarafından düşürülmüş, bir diğeri de ağır hasara uğratılmıştır. Nihayetinde her şeye teşebbüs edilmiş ancak tüm girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunlara muharebelerdeki kayıplar, hastalıklar, yorgunluk ve gösterilecek sabır kalmayınca 29 Nisanda Kutü'l Amare (Lake, 1332:22-23), dört ay yirmi üç günlük bir muhâsaradan sonra teslim olmak durumunda kalmıştır (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:224). Zaten bu sıralarda İngiliz basınında Irak'taki durumun vehameti açıkça gözler önüne serilmektedir. 24 Nisan 1916 tarihli Daily Mail Gazetesi "Irak'tan Kara Haberler" başlıklı baş makalesinde Irak'tan gelen haberlerin hayra delalet olmadığı ve bunun General Lake tarafından da teyit edildiği bilgisine yer vermektedir (BOA, HR.MTV, D:768, G:15; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:123). Tercüman-ı Hakikat Gazetesi ise Berlin gazetelerine dayanarak 22 Nisan 1916 tarihli sayısında "*İngilizler Kutü'l-Amâre'nin Sukutuna Hazırlanıyor*" başlığıyla yayınladığı haberde İngiliz kamuoyunun Kutü'l-Amâre'nin sukutuna yani Türk kuvvetlerinin eline geçmesine hazırlandığını, İngiliz askerlerinin tahliyesinden artık ümit kalmadığını, İngilizlerin vaziyetinin günden güne kötüye gittiği, erzak gönderildiğine dair uzun zamandan beri hiçbir yayına rastlanılmadığı ifade edilmektedir. (İngilizler Kutü'l-Amâre'nin Sukutuna Hazırlanıyor, Tercüman-ı Hakikat, 9 Nisan 1332).

General Townshend, 13 Nisanda serbest bırakılmaları karşılığında Kutü'l Amare'nin teslim edileceğini bildirmiştir. Fakat bu teklif kayıtsız şartsız teslim olunmadığı gerekçesiyle red

⁷ Uçaklarla gıda yardımı takviyesinin yapılmaya çalışılması Townshend tarafından bir ilk olarak değerlendirilmekte birlikte Townshend'in ifadesiyle "*tam bir başarısızlıkla*" sonuçlanmıştır. Bak. (Townshend, 2012:574).

edilmiştir (BOA, BEO, D:4411, G: 330793; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:134). General Townshend, 26 Nisanda gönderdiği bir başka mektupta Kut'un teslimi için müzakerelere girişmek için emir aldığını belirtmektedir. Mektupta 13.000 kadar asker ve 6.000 kadar sivilin Kut'ta olduğunu, bunları besleyecek kadar erzaklarının kalmadığını, hastalıkların baş gösterdiğini, ortalama günde on beş kişinin öldüğünü belirterek şartlı bir barış teklifinde bulunmuştur. Şartı ise askerlerinin silahlarıyla birlikte Amare veya Hindistan'a nakil edilmesine müsaade edilmesidir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:160-161). Fakat bu teklif Halil Paşa tarafından red edilmiştir. 27 Nisanda Halil Paşa, General Townshend ile görüşüğünü, Townshend'in kendisine Kut'ta bulunan 42 top ile 1.000.000 İngiliz Sterlini karşılığında askerlerinin silahlarıyla Amare tarafına geçirilmesine müsaade edilmesi teklifinde bulunduğunu yazmıştır (BOA, BEO, D:4411, G: 330793; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:134; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:168).⁸ Kut'un tesliminden sonra Halil Paşa'ya teklif edilen 1.000.000 Liradan bir şey zuhur edip edilmediği sorulmuştur. (BOA, DH.ŞFR, D:63, G:186; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:151) Yapılan teklif Halil Paşa tarafından derhal Enver Paşa'ya bildirilmiş ve nihayetinde Townshend'in teklifi "**Baltacı devirleri geride kaldı, biz baltacı değil kazmacıyız**" denilerek red edilmiştir. (Saygı, 2011:89).

Halil Paşa, Başkumandanlığa gönderdiği raporunda Townshend'in yapılan teklifi Irak Orduları Umum Kumandanına (General Lake) bildireceğini belirttiğini, fakat öğleden sonra saat beş itibarıyla henüz cevap alamadığını, eğer icap ediyor ise devletin siyaseti gereği verilecek para, silah ve efrada karşılık İngiliz zabitanının savaşın sonuna kadar muharebeye girmeyeceklerine dair söz vermeleri halinde serbest bırakılmaları şeklinde bir güzellik yapılabileceğini belirtmiştir. Halil Paşa'ya verilen cevapta paraya ihtiyaç duyulmadığı gibi güzellik yapmak mecburiyetinde olunmadığı, yalnızca General Townshend'a müsaade edilebileceği cevabı verilmiştir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:170-173). 28 Nisanda ise Halil Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Townshend'in iki subayla bir mektup göndererek yaptığı teklifin kabulü istediğini ancak kendisinin kesin bir dille bunu red ettiğini belirterek ertesi gün öğleye kadar silah ve cephanenin kayıtsız şartsız teslim edilmesini bildirdiğini aksi takdirde Kut'a savaşıarak gireceğini belirttiğini, Townshend'in bu teklifi General Lake'e bildirileceğini vaat ettiğini yazmıştır (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:186). Aslında askerleriyle birlikte teslim olmak istemeyen General Townshend, on gün kadar önce (*tahmini 15-16 Nisan*) General Lake'e seçtiği adamlarla Kut'tan çıkmayı teklif etmiş ancak teklifi kabul görmemiştir (Gardner, 2016:228).

Burada yapılan teklifte de aynı şartlar (İngiliz askerlerinin esir edilmemesi) teklif edilmiş ancak para meselesi şekil değiştirmiştir. Şöyle ki önceki teklifte 1.000.000⁹ İngiliz Sterlini, Halil Paşa'nın şahsına teklif edilirken burada teklif 2.000.000 İngiliz Sterlini olarak belirlenip Osmanlı Hükümeti adına yapılmış, ancak red edilmiştir.¹⁰ Zaten Townshend, gönderdiği 28 Nisan 1916 tarihli mektubunda "**Bizi serbest bırakmanız için Hükûmetimden iki milyon İngiliz lirâsını talep etmek abes olduğu zannındayım**" diyerek General Lake'in cevabını beklediğini yazmıştır (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:183). 29 Nisanda ise General Townshend, gönderdiği mektupta

⁸ Dr.Necdet Özgelen'in katkılarıyla hazırlanan hatıra kitabında ise Townshend'in Halil Paşa'ya 40 top, bütün tüfek ve cephanenin sağlam bir şekilde teslimi olarak durumdan bahsedilmektedir. Ayrıca Halil Paşa'nın şahsına yapılan para teklifi karşısında Halil Paşa, bunu bir şaka, latife olarak telakki ettiğini ifade edecektir. Bak. (Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare, 2016:172).

⁹ Ahmet Ağaoğlu bir yazısında bu paraya vurgu yaparak "*İngilizler bütün şarklıları her nevi kutsi histen, âli duyudan, yüksek mefkûrelerden ari addediyorlar ve zann ediyorlar ki bu adamlar para ile her şeyi yaparlar. ... Zira şimdiye kadar hakikaten İngilizler şarkta para vasıtasıyla pek çok işler görmüşlerdir. ... Türk kumandanları, Türk ricali arasında paraya aldanacak adam yoktur*" demektedir (Ağaoğlu, 1332:1). Tanin gazetesinde ise "*İngiltere için zafer, on üç bin kişiye bir milyon lira bir kıymet takdir etmekle kazanılan adı bir meta, bizim için ise uğrunda seve seve can verilen ebedi bir mefkûredir*" yorumu yapılmaktaydı (Özçelik, 2015:382).

¹⁰ Teklif için gelen iki kişiden biri bir İngiliz parlamenter, diğeri ise ünlü casus Lawrence'dır (Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare, 2016:175). Bir başka kaynaktan ise gelen iki kişiden birisi İngiltere'nin İstanbul'daki ataşemiliteri Aubrey Smith, diğeri ise Lawrence olarak belirtilmektedir. (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:163).

açlığın teslimiyeti mecbur kıldığını belirterek el ve ayakları kopan ağır yaralıları dışındaki askerlerin teslim edileceğini, askerlerinden serbest bırakılacak miktar karşılığında Mısır ve Hindistan'daki Türk esirlerin serbest bırakılacağını belirtmiştir¹¹ (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:188-189). Kaldı ki Townshend, hatıralarında bu açlık meselesini açıkça belirtmekte ve “*yedekte tek bir peksimet yoktu... artık açlıktan günde yirmi adam öliyordu*” ifadesini kullanmaktadır. Ayrıca Savaş Bakanı Lord Kitchener'da 4 Mayıs 1916'da Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada “*Tayınları o kadar azdı ki sonunda açlık yüzünden teslim olmak zorunda kaldılar*” ifadesini kullanmaktadır (Townshend, 2012:593-599). Zaten o dönemin İngiliz basınında Kut'un tesliminden sonra teslimiyet gerekçesi olarak erzak yetersizliğine vurgu yapan yayınlar yaptıkları görülmektedir (BOA, HR.MTV, D:768, G:20; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:191-195).

En nihayetinde 29 Nisan 1916'da Kutü'l Amare ele geçirilmiş ve Halil Paşa, o günü “*Kut Bayramı*” olarak adlandırmıştır (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:226; Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare, 2016:180). Böylelikle Kutü'l Amare'nin teslim alınması İngiltere tarihinde 1781 Yorktown bozgunundan sonraki ikinci büyük yenilgi olmuştur (Çelik ve Selçuk, 2016:307). Tabii ki Kut'un teslim alınması basında hemen yankı bulmuştur. 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916) tarihli Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde yayınlanan “tebliğ-i resmi” başlıklı yazı ile Türk halkına, İngiliz kuvvetlerinin teslim olduğu şu şekilde ilan edilmiştir; “*Takriben beş aydan beri kahraman kıtaatımızın tazyiki altında Kutü'l-Amâre'de mahsur kalan İngiliz Ordusu nihayet Orduyu Humayun'un kuvve-i kahresine teslim-i silaha mecbur olmuştur*” (Tebliğ-i Resmi, Tercüman-ı Hakikat, 17 Nisan 1332).

29 Nisan 1916 tarihinde Halil Paşa, Enver Paşa'ya yazdığı telgrafta 13.300 mevcutlu Townshend ordusunun teslim alınmaya başladığı bilgisini vermiştir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:197). Öğleden sonra saat 2:30'da Başkumandanlık Vekaletine gönderdiği raporda ise esir sayısını: “*Üserânın beş ceneral, iki yüz yetmiş yedi İngiliz zâbiti, iki yüz yetmiş dört Hindli zâbit, iki bin beş yüz doksan iki İngiliz nefer ve altı bin dokuz yüz seksen sekiz Hindli neferi ve üç bin dört yüz gayr-i muhârib ki cem'an yekûn 13.300 kûsûrdur*” (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:198) olarak belirtmiş ve alınan esirlerden 4.014'ü Müslüman olarak kaydedilmiştir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2016:212). Halil Paşa'nın hesabına bakılırsa alınan esir sayısı 13.300 kûsur denilmekte fakat sayılar toplanıldığında çıkan rakam 13.536 kişi olarak görülmektedir. Burada bir hesap yanlışlığı görülmektedir.

Esir alınan asker sayısı ile ilgili muhtelif rakamlar zikredilmektedir. Örneğin İngiltere hükümeti 600'ü subay olmak üzere toplam 8.970¹² kişi olarak verirken Matbuat Müdüriyeti'ne yazılan bir yazıda esir toplamının 12.597 olduğu ve bunun 615'inin subay olduğu belirtilmektedir (BOA, HR.MTV, D:768, G:29; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:257).

Bir başka eserde toplam 12.000 asker ve gönüllünün esir düştüğü ifade edilirken (Gardner, 2016:230), bir başka çalışmada da 5 general, 272 İngiliz subayı, 204 Hintli subay, 2.592 İngiliz eri, 6.988 Hintli er, 3.248 gayri muharip er olmak üzere 13.309 kişinin teslim alındığı bilgisi verilmektedir (Üzen, 2008:99). Harp Mecmuası'nda ise teslimiyet gerekçesi ve esir sayısı şöyle verilmektedir. “*Her türlü muâvenetten ümidini kesen General Townshend takriben beş aylık bir hayat-ı mahsuriyetten sonra nihayet 16 Nisan tarihinde 5 general, 551 zâbit ve 13.300 neferden mürekkep ordusunu pek çok levazım ve teçhizat-ı harbiyesiyle beraber muzaffer Türk ordusu kumandanı Halil Paşa'ya teslim etti*” (Harp Mecmuası, 1332:115). Townshend'in hatıralarında ise esir sayısı 5 General, 272 İngiliz Subayı, 2.592 İngiliz eri, 204 Hint Subayı, 6.988 Hintli ve sair

¹¹ Durumu çok kötü olan esirlerden 1.136 kişi derhal gönderilmiş, yaz ayında ise 345 kişi gönderilmiştir (Gardner, 2016:230).

¹² Bu askerlerden 2.970'i İngiliz ve 6.000'i de Hint askeri olarak ifade edilmektedir (Townshend, 2012:599; Çelik ve Selçuk, 2016:319).

efrad 3.248 silahsız olmak üzere 13.309 olarak verilmektedir (Townshend, 2012:599; Ekim, 2015:25).

Kutü'l amare'nin teslimiyeti İngilizler için büyük bir prestij kaybı olarak nitelenmiştir. Zira dönemin basınında çıkan haberler oldukça dikkat çekicidir. Mesela Handelsblad Gazetesinin 1 Mayıs tarihli nüshasında; "...*bu hadise yalnız teslim keyfiyeti dolayısıyla değil fakat husule getireceği tesirat-ı maneviye itibariyle büyük bir ehemmiyeti haizdir*" denilirken Racput Catolica Gazetesi aynı tarihli nüshasında durumu İngiliz tarihinde "*siyah bir leke*" olarak değerlendirmiştir (BOA, HR.MTV, D:768, G:21; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi, 2016:202). Servet-i Fünun Gazetesi ise 5 Mayıs 1332 tarihli nüshasında "Irak Seferi" başlığı ile verdiği haberde; "*Gelibolu'daki büyük hezimet ve Türk ateşleri altında ricaati Irak'ta Kutü'l Amare'nin teslimi takip etti*" diyerek Türklerin başarısına yer vermekteydi (Irak Seferi, Servet-i Fünun, 5 Mayıs 1332). Tercüman-ı Hakikat ise esirlerin peyder pey gönderilmeye başladığını, alınan esirlerden iki yüz subayın getirildiğini diğer esirlerin yolda olduğunu belirterek "*General Townshend el yevm İstanbul'a gönderildi*" demektedir (Kutü'l amare üserası peyderpey geliyor", Tercüman-ı Hakikat, 1 Mayıs 1332).

Ahmet Ağaoğlu ise Kutü'l Amare zaferinin bütün yüzleri güldürdüğünü ve göğüsleri kabarttığını belirterek herkesin kalbinde ilk doğan hissin kahraman askerlerimizin ve fedakâr kumandanlarına karşı derin bir minnet ve şükran duygusu olduğunu belirtmekteydi. Ağaoğlu'na göre böylesine büyük bir İngiliz birliğinin teslim olması; gerek Londra'da ve gerek bütün İngiltere'de büyük tesirler meydana getirecek, İngiliz nüfuzu, İngiliz heybeti, İngiliz şan ve şerefi perişan olacaktı (Ağaoğlu, 1332:1).

Kut'un düşmesinden sonra Lake, raporunda Halil Paşa'nın iyilik ve nezaketine vurgu yaparak yaralı ve hastalardan durumu kötü olanların sayı olarak eşit olmak üzere değiştirilmesi için girişmelerinde başarılı olduğunu ifade etmektedir. Ancak burada esas dikkat çeken nokta Yüzbaşı Aubrey Herbert ve ünlü ajan Yüzbaşı *T.E.Lawrence*'ın yardımlarına özellikle teşekkür edilmesidir (Lake, 1332:23).

"Generallerin hıdamat-ı mümtaze" başlığı altında General Fenton Aylmer, General Gorringe, General Townshend, General Kerry, General Kooper, General Mooney, Albay Bisiç(?) ve Şark-i Hind Kuvve-i Bahriyesi kumandanı Liva Amiral Roselin Vemis'in isimlerine yer vererek hepsine yaptıkları işlerden ve hizmetlerden dolayı teşekkür etmektedir. Raporun sonunda ise harekâta katılan kıtaların isimlerini vererek raporunu tamamlamaktadır (Lake, 1332:23-27).

Sonuç

Osmanlı Devleti, Irak Cephesi'nde son derece hazırlıksız yakalanmasına, bölgedeki zayıf askeri gücüne ve sınırlı imkânlarına rağmen, Çanakkale'den sonra Kutü'l Amare'de de İngiliz tarihine unutulmayacak ikinci bir darbe indirmiştir. Kutü'l Amare'de kazanılan bu zafer "hasta adam"ın vatani tehlikeye düştüğünde zor şartlar altında ve imkânsızlıklar içerisinde neler yapabileceğini göstermesi bakımından oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Zira burada 13.000 civarında askerin koşulsuz teslim alınması İngilizler açısından gurur kırıcı bir hadiseye neden olmuştur. Ne var ki bu başarı savaşın seyrini değiştirmeye yetmemiştir.

Raporda verilen bilgiler bir İngiliz askerin yazmış olduğu bilgiler olduğundan birçok yerde taraflı yazıldığı hususu dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Ancak verilen bilgilerin anılar ve dönemle ilgili diğer bilgilerle karşılaştırıldığında doğru olduğu bu nedenle dönemin aydınlatılmasına katkı sağladığı gayet açıktır.

General Lake'ın raporunda dikkat çeken hususlardan birisi yenilgilerinin nedenini doğa şartlarına bağlamasıdır. Raporun birçok bölümünde rüzgârın, yağın yağmurların, yiyecek ikmalinde yaşanan sıkıntıların, taşan nehirlerin (su taşkınlarının) İngilizlerin ilerleyişine engel olduğuna vurgu yapıldığı görülmektedir.

Dikkat çeken hususlardan birisi de askerlerinin kahramanca savaşmalarına vurgu yapılmasıdır. Askerlerinin kahramanlıklarını “*Harb eden efrad-ı askeriyemizin şecaat ve ibraz ettikleri kahramanlıklara karşı hissettiğim takdirkârlığı layıkıyla arz ve izah etmeye muktedir değilim*” sözleriyle dile getirmektedir. Bununla beraber düşmanlarını da (Türkleri) “*cesur bir düşman*” olarak nitelemesi dikkat çekicidir (Lake, 1332:7). Ayrıca Halil Paşa'yı centilmen biri olarak tasvir etmesi de dikkate şayandır.

Dikkat çeken hususlardan birisi de raporda teslim şartlarına ilişkin herhangi bir bilginin verilmemesidir. Ne teslim şartları, ne teklif edilen para, ne de görüşmelere dair herhangi bir bilgi bulunmaması dikkate şayandır. Sadece teslim olma gerekçesi olarak erzak yetersizliği, açlık, verilen kayıplar ve hastalıkların baş göstermesi ile artık askerlerdeki yorgunluk olarak açıklanmaktadır.

General Lake, raporunun sonlarına doğru komutanlarının yaptıkları hizmetlerden dolayı teşekkür ederek, harekâta katılan birliklerin isimlerini vererek raporunu tamamlamaktadır.

Genelde Irak cephesi, özelde ise Kutü'l Amare savaşları gelecek nesillere içerisinde başarı, azim, kararlılık gibi duyguları barındıran, tarihimizde altın bir sayfa olarak yer almaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin kazandığı Çanakkale ve Kutü'l Amare zaferleri, yok etmeye karşı duruşun mücadelesi olması yönüyle önemli bir mücadele örneği olarak tarihimizdeki yerini almış bulunmaktadır.

Kaynakça

A) Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH.ŞFR), Dosya No (D): 44, Gömlek No (G): 29

DH.ŞFR, D:63, G:186

DH.ŞFR, D:454, G:151

DH.ŞFR, G:505, D:60

Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği, İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), D:68, G:38.

İradeler, Meclis-i Mahsus (İ.MMS), D:191, G:2

İradeler, Dosya Usulü (İ.DUİT), D:150, G:44

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), D:4410, G:330742

BEO, D:4411, G: 330793

Hariciye Nezareti, Mütenevvia Evrakı (HR.MTV), D:768, G:15

HR.MTV, D:768, G:29

HR.MTV, D:768, G:20

HR.MTV, D:768, G:2

HR.MTV, D:768, G:21

B) Resmi Yayınlar

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (2016). Yıl:65, S.137, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları.

Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l Amare Zaferi. (2016). (Yayına Haz. Resul Köse vd.), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 143.

C-KİTAP, MAKALE ve BİLDİRİLER

Atabey, F. (2017). “General F.S. Maude’un Bağdat Seferi”, *History Studies* C.9, S.2 (Prof.Dr.Ali Birinci Armağanı),67-83

Bitmeyen Savaşta Kut’ül Amare, Halil Paşa’nın Hatıratı. (2016). (Dr.Necdet Özgelen’in Katkılarıyla), (Ed.Eyyüp Bostancı), Akıl Fikir Yayınları

Çelik, A. Selçuk, M. (2016). “Tarafların Basınında Kutü’l amare Zaferi”, *Tarihin Peşinde Dergisi*, Yıl 2016, S.15,301-327

Gardner, N. (2016). *Kut’ül Amare; Mezopotamya’da Bir Savaş (1915-1916)*, (Ter:Mehtap Gün), Etkileşim Yayınları.

Küçükvatan, M. (2013). “İngiliz Basınında Osmanlının Kut’ül Amare Zaferi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.13, S.26, 55-85

LAKE, P. (1332). *Kûtü'l-Amâre Muhasarası ve Harekat-ı Tahliyesinin Edvâr ve Safahâtı*, (Tercüme: Hüsameddin), Matbaa-i Amire,

Özçelik, M. (2015). “Kut’ül Amare Zaferinin Türk Basınına Yansımaları”, *Turkish Studies Dergisi*, C.10, S.9, (Prof. Dr. Şefik Yaşar Armağanı), 367-388. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.8630>

Saka, A. (2016). “Irak Cephesinde Türk İngiliz Mücadelesi ve Kûtü’l-Amare’den Aksaray’a İngiliz Esirleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS)*, Yıl: 4, S. 35, ss. 688-697. <https://doi.org/10.16992/asos.11656>

Townshend, C.V.F. (2012). *Mezopotamya Seferim*, (Çev. Gürol Koca), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Türkmen, Z. (2015). “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Sempozyumu (20-21Kasım 2014)*, Harp Akademileri Komutanlığı ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayınları,381-434. <https://doi.org/10.17518/caty.86976>

Üzen, İ. (2008). “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)”, *Gazi Akademik Bakış* C.2, S.3,81-102

GAZETE ve DERGİLER

“Irak Seferi”, *Servet-i Fünun*, 5 Mayıs 1332, Numru:1300, s.311

“Kutü’l Amare üserası peyderpey geliyor”, *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Mayıs 1332 (14 Mayıs 1916), Numru:12601, s.1

“İngilizler Kutü’l-Amâre’nin Sukutuna Hazırlanıyor”, *Tercüman-ı Hakikat*, 9 Nisan 1332(22 Nisan 1916), Numru:12580, s.1

“Tebliğ-i Resmi”, *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916), Numru: 12587, s.2

Ağaoğlu, A. (1332). “İngiliz kafasına yeni bir darbe”, *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916), Numru:12587, s.1

Harp Mecmuası (1332)., Yıl 1, S.8, Nisan, s.115

TEZLER

- Dinç, M.E. (1998). *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Ekim, K. (2015). *Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi Kut'ülamare Muharebesi (29 Nisan 1916 - 16 Şubat 1917)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Saygı, T. (2011). *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

İNTERNET SİTELERİ

- <https://www.geni.com/people/General-Sir-Percy-Henry-Noel-Lake-KCB-KCMG/6000000016862601259> Erişim tarihi 15.08.2017 saat:21:35
- https://translate.google.com.tr/translate?hl=tr&sl=en&u=https://en.wikipedia.org/wiki/Percy_Lake&prev=search Erişim tarihi 15.08.2017 saat:18:07
- <https://tr.gezi.com/blog/kanada-britanya-kolumbiyasinin-gozbebegi-victoria-496/>
Erişim tarihi:18.08.2017 saat:11:31